

МАРИЯ РАЧЕВА

РЯДКАТА БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТНА ДУМА *свещ* ‘ЦВЯТ, COLOR’ И НЕЙНИТЕ ВЕРОЯТНИ СЛАВЯНСКИ СЪОТВЕТСТИЯ

COBISS: 1.01

Redka bolgarska narečna beseda *svešt* ‘barva’ in njeni morebitni slovanski ustrezniki

Za redki bolgarski apelativ *svešt* ‘barva’ se predlaga, da je nastal s poznim narečnim prehodom *c- > s-* na podlagi psl. **kvěťь* kot izpeljave iz **květiti* ‘barvati’ in ‘cvesti’. Za možna ustreznika za bolg. *svešt* ‘barva’ se zdita gluž. *kweć* in dluž. *kwiś* ‘cvetenje’, ki nadaljujeta psl. **kvěťь* s poznejšo spremeno lužiškega refleksa *-c < *-tj*.

Ključne besede: bolgarska in slovanska etimologija, etimološki problemi drugotnih oblik

The Rare Bulgarian Dialect Lexeme *свещ* ‘Color’ and Its Possible Slavic Cognates

This article argues that the rare Bulgarian noun *свещ* ‘color’ succeeded Common Slavic **kvěťь* due to the late dialect transition *ts- > s-*, with **kvěťь* a derivative of **květiti* ‘to color; to bloom’. It points to Upper Sorbian *kweć* and Lower Sorbian *kwiś* ‘blossoming’ as likely cognates of Bulgarian *свещ* ‘color’. The two words succeeded Common Slavic **kvěťь* via a late change of the Sorbian reflex *-c < *-tj*.

Keywords: Bulgarian and Slavic etymology, etymological problems in secondary forms

- 1 Общеизвестно значение на бълг. *свещ* ж.р. и на запазените в народните говори форми *свѣща*, *свѣшча*, *свѣкя* и др. е значението ‘пръчица от восък, лой, стеарин и др., с фитил в средата, която служи за осветление’. Покрай него съществуват и метафорични по произход значения, срв. например разпространените в някои северозападни български говори *свещ* ‘луна’, *свѣча* ‘върлина на кладенец’ и др. Специализирани съвременни значения на *свещ* са ‘вид електрическа запалка в устройството на автомобила’ и ‘мерна единица за сила на светлината във физиката’. Бълг. *свещ* и *свѣща* с варианти са домашни думи с отдавна установен произход, за чиято основа обикновено се сочи праславянското нарицателно с индоевропейски произход **světъ* ‘светлина’. Според С.Б. Бенрщейн (Бернштейн 1974: 306), не винаги ясна разграничимост между индоевропейски и праславянски образувания позволява да се предполага и девербативен произход на праславянското образувание **světja*, чиито продължения, представени във всички славянски езици, са *nomina instrumenti* със същото основно значение като това на бълг. диал. *свѣща* и варианти.

Различно от споменатото по-горе общославянско значение е значението ‘цвят, color’, представено у Геров 5: 143 като трето значение на *свещ* (*свѣщъ*). Значението е илюстрирано с текста: *Виното не е на тая свещ*, и е изтъкувано

с помощта на руското преводно съответствие *не того цвета*. Приведените от Геров български синоними *шар, ренк, боя* и техните руски преводни съответствия *цвет* и *масть* сочат, че бълг. *свеиц* в посочения текст назовава представата ‘цвят, color’ в нейната обичайна връзка със зрителните възприятия отлъченията на слънчевия спектър.

При оскъдното внимание към семантичните данни, както и към семантичния анализ въобще, с което е известен етимологичният речник на Ст. Младенов, не предизвиква изненада липсата на интерес у този автор към засвидетелствуваното само у Геров значение ‘цвят, color’ на общобългарската дума *свеиц* (*свѣиць*) с подразбиращо се обичайно значение, която е изтълкувана в речника чрез общоприетата етимологична връзка със *свят* (*свѣтъ*) (Младенов ЕТР: 574). Макар и засвидетелствувано в авторитетен лексикографски източник, необичайното значение ‘цвят, color’ на бълг. диал. *свеиц* (*свѣиць*) не е намерило място и в богатата колекция от книжовни и диалектни, основни и производни форми с техните звукови варианти и значения, която е представена при тълкуването на *свеиц* с варианти в академичния БЕР 6: 545. Не е ограезено и при свързаните с тях фразеологични съчетания.

В БЕР 6: 545 са посочени две праславянски форми: **světja* и **světjъ*. Покрай традиционното определение на първата от тях като образуване от **světъ* ‘светлина’ с праславянска наст. *-ja*, известни съмнения може да предизвиква праславянската давност на формата **světjъ*, тъй като съответната ѝ новобългарска форма *свеиц* (у Геров покрай *свѣиць* са представени и диалектните варианти *свѣчь, свѣкъ, свѣчь*) не е засвидетелствувана в старобългарския език и няма съответствия в останалите славянски езици. Затова може да се предполага, че съвременната българска форма от ж.р. *свеиц* с посочените у Геров диалектни варианти е вторична, възникнала в самостоятелната история на българския език. Възможно е да става въпрос за обратна деривация на *свеиц* с варианти като форма за ед.ч. от твърде често употребимата в някогашния традиционен бит форма за мн.ч. *свѣици* на запазената на диалектно равнище форма *свѣица* с варианти, по модела на някои често употребими домашни съществителни от ж.р. като напр. *нощ*, мн.ч. *нощици*, или *пещ*, мн.ч. *пещици*. Съществуват обаче и двойки праславянски именни образувания с наст. *-jъ* и *-ja*, които не са с отименен, а с отглаголен произход, като напр. **cědъjъ* и **cědja* : **cěditi*, срв. бълг. диал. *цѣжд*, но рус. диал. *цѣжа*, или **lъžъ* и **lъža* : **lъgati*, срв. рус. *ложь*, но бълг. *лъжа*. Затова словообразователната аналогия води до предположението, че изходен за именните образувания **světjъ* и **světja* може да е праславянският отименен глагол **světiti* > бълг. *свѣтиа* и т.н., срв. споменатото вече предположение на Бернщейн 1974: 306.

- 2 Обяснението на рядкото и странно значение ‘цвят, color’ на бълг. *свеиц* несъмнено е свързано с трудности. Затруднява преди всичко фиксацията на това особено значение в един-единствен лексикографски източник, както и

липсата на данни за местоговора. Не са известни и свързани с представата ‘цвят, color’ значения при съответствията на бълг. *свец* и варианти в други славянски езици, както и при продълженията на възлизащите към същата основа праславянско нарицателно **svěť* > бълг. *свят* и т.н., а също и при праславянския глагол **světiti* > бълг. *свѣтя* и т.н. Тук не следва да се взема предвид представената у Шустер-Шевц (Schuster-Šewc 8: 750) староруска форма *свѣтъ* ‘Blume, Blüte, Wiese’ в която *с-* вместо *ц-* е резултат от допуснатата буквена грешка. Като цветоопределящи, но в условния смисъл, могат да бъдат отбелязани едва далечните в езиковоисторическо отношение значения на някои сродни с праслав. **svěť* думи от други индоевропейски езици: стинд. *śvetá-* ‘бял’, авест. *spaēta* също, лит. *šveisti* ‘лъскам’ и др., които са свързани с ахроматичните по същество представи ‘светъл’ и ‘блестящ’.

Зрителното възприятие на лъченията от слънчевия спектър, което бива назовавано с праславянското съществително **kvěť* > бълг. *цвят/цвет* в значението му ‘багра, color’, е обаче полихроматично. Това съществително бива тълкувано като именно образуване с *-o-* вокализъм: **kwojto-*, от същия ие. глаголен корен **kuejt-*, към който възлиза и праслав. **svěť*, но с предполагаема вторична кентумизация на началната съгласна. Впечатляващият паралелизъм между възлизащото към ие. **kuejt-* праславянско съществително **kvěť* (> бълг. *цвят/цвет* и т.н.) и възлизащото към ие. **kuejt-* праславянско съществително **svěť* (> бълг. *свят/свет* и т.н.) е мотивирал припомненото от О.Н. Трубачов (в ЭССЯ 13: 163) Брюкнерово определение „*Kwiat jest to samo słowo co i świat*“ (Brückner 287). Необходими допълнения към това ярко, но все пак крайно определение на Брюкнер са вариантността на началната съгласна (за която вж. подробно ЭССЯ, цит. м., с литература) и различно осъщественият исторически развой при свързаната с една и съща зрителна представа дълбинна семантика на двете праславянски думи: ‘lumen’ > ‘mundus’ при **svěť* и ‘lumen’ > ‘flos’ и ‘color’ при **kvěť*. Значението ‘color’ не е застъпено във всички славянски езици.

- 3 С оглед на посоченото дотук, един евентуален опит за обяснение на бълг. диал. *свец* ‘цвят, color’ чрез пряка връзка с праслав. **světja* ‘вид традиционно приспособление за осветление’ изглежда неприемлив, въпреки привлекателната възможност за аналогия с исторически осъществения при ред продължения на праслав. **kvěť* семантичен развой ‘lumen’ > ‘color’. Няма следи от подобен развой при съответствията на българска дума *свец*, *свѣща* и вариантите ѝ в други славянски езици. Много по-вероятно изглежда, че засвидетелстваното у Геров бълг. диал. *свец* ‘цвят, color’ представя променен звуков облик на друга дума.

Трябва да се предполага, че първоначална форма на бълг. диал. *свец* с посоченото значение е била формата **цвец*, продължаваща едно праславянско именно образуване **kvěťjъ*, *nomen actionis* с наст. *-jъ* от основата в

праслав. **květiti* с изходно значение ‘придавам цвят, оцветявам’ и ‘цъфтя’, срв. рус. диал. *цветить* ‘красить, окрашивать’ (Даль), бълг. *оцветя* също и др., срв. и бълг. диал. *цветъ* ‘цъфтя’ в текста: *Това още не е цветило* (Героу 5: 522). Началното *c-* вместо *ц-* в бълг. *свеиц* ‘цвят, color, оцветеност’ от изходна форма **цвеиц* със същото значение може да бъде определено като резултат от късна, осъществена на българско диалектно равнище комбинаторна промяна, аналогична на промяната *ц-* > *c-* във формата с неизвестен местоговор *седж* ‘вода, варена с пепел’, която е представена у Героу (5: 157) заедно с *цедж* (*цѣджъ*) и *цезд* (*цѣждъ*). Посочените варианти продължават праслав. **сѣдъ*, производно с наст. *-jъ* от основата в праслав. *сѣдiti* > бълг. *цедя* и т.н. Същата промяна е осъществена и в представената пак у Героу (5: 315) производна форма *съждец* ‘пепелива вода’ (изписано е с неетимологично ж: *съждець*), отново с неизвестен местоговор. Тази форма е възникнала от първоначално **сеждец* < **цеждец*. Гласната ъ от *e* < *ъ* в *съждец* е както в *свѣчъ* ‘свещ’ (Ново село, Видинско), което подсеща, че *съждец* с посоченото значение произхожда от северозападен български говор (вж. тълкуванията в БЕР 7: 657).¹ В българските народни говори е осъществена и обратна, също късна комбинаторна промяна *c* > *ц*, свързана в този случай с основата **svět-*, срв. *цветѣн* ‘светѣн’: *вода цветѣна* (Миладинови 299; Панчев 322), *цвѣта* ‘светя’ и *цвѣтелен* ‘светъл’ (Тресанче, Дебърско – Сб. Илиев 1: 278; Панчев 322), *цвѣтулка* ‘животина цвитка’ (миаци в Дебърско – ИССФ 2: 303; Панчев 322), *цвѣтка* ‘светулка’ (Героу 5: 521).

Посоченото дотук разкрива своеобразието на връзката между засвидетелствуваната у Героу българска диалектна дума *свеиц* ‘цвят, color’ < ‘оцветеност’ и общобълг. *свеиц* ‘вид традиционно приспособление за осветление’. Тази връзка е основана на късното формално изравняване между двете забележително съзвучни, може би и еднакво образувани, но различни български думи. Късно възникналото съзвучие между тях е все пак неслучайно. В основите му стои дълбоко родство, свързано с ранен период от историята на праславянския език в неговия индоевропейски аспект.

Извънреден интерес по отношение на предложеното тук тълкуване на бълг. диал. *свеиц* ‘цвят, color; оцветеност’ от изходно **цвеиц* < праслав. **květjъ* представят някои вероятни съответствия на думата в лужишките езици, чиято закономерна съотносимост със същата праславянска форма **květjъ* изглежда също затруднена от появата на по-късни формални изменения. Това са засвидетелствуваните, покрай горлуж., доллуж. *kwět* м.р. ‘цвят на растение; цъфтеж’, по-различни форми горнолуж. *kwěc* м.р. и ж.р. ‘цъфтеж’

1 Един по-късен запис от говора на Ново село, Видинско, документира и вариант *цедж* ‘луга, лишия’ (архивни материали Ницолов, ДА). Форма *цедж* ‘луга за омокотвяване на преждата’ е засвидетелствуванa за Трънско и Пирот (архивни материали Любичев, ДА). Вариант на същата дума *цекъ* със значение ‘утайка от пепел’ е отбелязан за говорите на Каменица, Кюстендилско, и Велес (СБНУ 40: 136).

и долнолуж. *kwiš* м.р. също. Отбелязвайки особената горнолужишка форма *kwěć* като “по-стара”, Шустер-Шевц (Schuster-Šewc 8: 750 и сл.) я определя като продължение на праформа **kvěťь*, за разлика от съвременно *kwět* м.р. като съответствие на продълженията във всички останали славянски езици на праформата **kvěťь*.

Реконструкцията **kvěťь* на Шустер-Шевц не е намерила подкрепа в ЭССЯ 13: 162, където, покрай горно- и долнолужишката форма *kwět* м.р. с посоченото значение, е приведена без коментар сред продълженията на праслав. **kvěťь* и формата *kwec* м.р. и ж.р. ‘цъфтеж; цвят на растение’ с отпратки към речниците на Мука и Пфул. Така представена, горнолужишката форма *kwec* следва да се възприема като вторична по отношение на *kwět*. Подобна преценка не буди може би принципни възражения, тъй като отбелязаната от Шустер-Шевц по-голяма старинност на *kwěć* не изключва сама по себе си вторичния, или дори по-различния, произход на тази форма. Нарочен коментар заслужават в този смикъл както краесловието на *kwěć* ‘цъфтеж’ покрай *kwět* със същото значение, така и засвидетелствуваният за *kwěć* женски род. Тези особености допускат определението на горнолужишката форма *kwěć* ж.р. ‘цъфтеж’ и на долнолужишката форма *kwiš* като продължения, с вторична промяна на очаквания закономерен лужишки рефлекс –с в –ć или –ś, на същата праславянска форма **kvěťь*, която се оглежда в анализирания по-горе български звуков вариант *свец* ж.р. ‘цвят, color, оцветеност’ с изходен облик **цвец*. Звуковата промяна при посочените лужишки форми може да е била осъществена по завършека на някои често или ритуално употребявани престижни думи като напр. *mać* и *maś* < **mati* ‘майка’. Интересни биха били в този смисъл контекстовите предпоставки, които биха могли да се съдържат в сочените като източници за горнолуж. *kwěć* ‘цъфтеж’ стари католически църковни песни заради обичайно честото при подобни текстове споменаване на Божията майка.

За отбелязване е диаметралната раздалеченост по периферията на славянската езикова територия на предполагащите реликтови продължения в български и лужишки на едно праславянско именно образуване: **kvěťь*, помен actionis с наст. –jь от основата в праслав. **květiti*. Незначителни са обаче разликите в значенията им ‘цвят, color’ и ‘цъфтеж’, които съответствуват на значенията ‘оцветявам’ и ‘цъфтя’, засвидетелствувани за продължения на изходния за **kvěťь* праславянски глагол **květiti* (вж. по-горе), а появата на посочените нееднакви и късни звукови промени: *свец* < **цвец* в самостоятелния рязвой на българския език и *kwěć*, *kwiš* < **kwěć* в самостоятелния развой на лужишките езици, е нерядко наблюдавано явление при изолирани образувания.

ЛИТЕРАТУРА И СЪКРАЩЕНИЯ

БЕР = *Български етимологичен речник* 1–, София, 1971–.

Бернштейн 1974 = С.Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*, Москва, 1974.

Геров = Н. Геров, *Речник на българския език с тълкуване речите на български и руски* 1–5, Пловдив, 1895–1904.

ДА = Диалектен архив на Института за български език при БАН, София.

Даль = Вл. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка* 1–4, Москва, 1955.

ИССФ = *Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София* 1–9, София, 1905–1948.

Миладинови = Д. и К. Миладинови, *Български народни песни*, Загреб, 1861.

Младенов ЕТР = Ст. Младенов, *Етимологически и правописен речник на българския език*, София, 1941.

Панчев = Т. Панчев, *Допълнение към българския речник на Н. Геров*, Пловдив, 1908.

Сб. Илиев = А. Илиев, *Сборник от народни умотворения, обичаи и др.* 1, 1889.

СБНУ = *Сборник за народни умотворения и народопис* 1–52, София, 1889–1963.

ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков* 1–, Москва, 1974–.

Brückner = A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 1927.

Schuster-Šewc = H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache* 1–5, Bautzen, 1978–1996.

POVZETEK

Redka bolgarska narečna beseda *svešt* ‘barva’ in njeni morebitni slovanski ustrezniki

Za bolgarski dialektizem *svešt* ‘barva’ z doslej neraziskanim redkim pomenom ‘barva’ se domneva, da je nastal s poznim narečnim prehodom *c- > s-* na podlagi psl. glagolnika **květjь* s pripono *-jь* iz psl. **květiti* ‘barvati’ in ‘cvesti’. Verjetna ustreznika za bolg. nar. *sveщ* ‘barva’ < **cvešt* sta gluž. *kweć* in dluž. *kwiś* ‘cvetenje’, ki odražata, pod vplivom končaja nekaterih pogosto ali obredno rabljenih apelativov (prim. *mać* in *maś* ‘mati’), redni lužiški refleksi *c < *tj* kot *ć* ali *ś*. Reliktni značaj nadaljevanja psl. **květjь* v bolgarščini in lužiščini podpira njihova ohranjenost v diametralno nasprotnih delih slovanskega jezikovnega prostora. Pomenske razlike nasproti osnovnemu praslovanskemu glagolu **květiti* so neznatne, različne zvočne premene, ki so nedvomno potekle v samostojnem razvoju teh jezikov, pa pri izoliranih tvorbah niso redek pojav.